

UO'K: 801.732:821.512,133.09

Feruz QARSHIYEVA,
Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti tayanch doktoranti
E-mail: feruzazafarovna756@gmail.com

Tosh.DO'TAU f.f.d., dots Sh.Amonov taqrizi asosida

SOME REMARKS ON THE SCIENTIFIC ACTIVITY OF MUHAMMADJON HAKIMOV

Annotation

In the article, the life path and scientific activity of Muhammadjon Hakimov, who has a significant place in the field of textual studies and literary source studies studying the roots of Uzbek classical literature, is detailed.

Key words: source studies, textual studies, manuscript copy, lithographic copy, calligrapher, calligraphy, catalog.

НЕКОТОРЫЕ ЗАМЕЧАНИЯ О НАУЧНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ МУХАММАДЖОНА ХАКИМОВА

Аннотация

В статье подробно раскрывается научная деятельность Мухаммаджона Хакимова, занимающего значительное место в области текстологии и литературоведческого источниковедения, изучающего корни узбекской классической литературы.

Ключевые слова: источниковедение, текстология, рукописный экземпляр, литографический экземпляр, каллиграф, каллиграфия, каталог.

MUHAMMADJON HAKIMOV ILMIY FAOLIYATIGA DOIR BA'ZI MULOHAZALAR

Annotatsiya

Maqolada o'zbek mumtoz adabiyoti va matnshunoslik va adabiy manbashunoslik rivojiga katta hissa qo'shgan va bu sohalarida o'zining salmoqli o'rniga ega Muhammadjon Hakimovning adabiyotshunoslik, manbashunoslikka oid ilmiy faoliyati tahlilga tortilib, ilmiy-nazariy xulosalar chiqarilgan.

Kalit so'zlar: davr, matn, qadimgi yozuv, manbashunoslik, matnshunoslik, qo'lyozma nusxa, toshbosma nusxa, xattot, xattotlik, katalog.

Kirish. O'zbek adabiyotshunosligida ustoz olimlar ilmiy laboratoriyasini o'rganish, ular tadqiq usullarini tekshirib, bugungi ilm-fan rivojiga xizmat qildirish va muhim ilmiy xulosalar chiqarish dollarb ahamiyatga ega. Shunday zahmatkash manbashunos olim Muhammadjon Hakimovdir. Olim ilmiy merosining zalvorli qismini manbashunoslik bilan bo'g'liq tadqiqotlar tashkil qilishini ta'kidlash kerak. Olim 1965-yilda "O'zbek sovet yozuvchilarining asarlarida maqol, matal va hikmatli so'zlar" mavzuida nomzodlik, 1989-yilda "Alisher Navoiy ijodida folklor an'analari" mavzusidagi doktorlik dissertatsiyasini muvaffaqiyatli himoya qilgan. Doktorlik dissertatsiyasi yuzasidan bitta monografiya va o'ttizdan ortiq maqolalar e'lon qildi.

Muhammadjon Hakimov shogirdi professor Nurboy Jabborov shunday deydi: - "Qilgan ishlari osmon qadar, ammo o'zlarini tuproqdek bilgan kamtarin inson edilar".

Ustoz olim o'zining 66 yillik umri davomida katta ilmiy meros qoldirdi. olimning ilmiy faoliyati va e'lon qilgan asarlari Turkiston xalqlarining qadimgi yozuv madaniyati, qo'lyozma manbalar va kitobat san'ati, xattotlik tarixi, sharq manbashunosligining nazariy va amaliy masalalari, Alisher Navoiy asarlarining qo'lyozmalari, Navoiy ijodi va folklor an'analari, o'sha davr o'zbek yozuvchilarining xalq tilidan foydalanishdagi san'atkorlik mahorati, muzeyshunoslik va bibliografiya masalalariga bag'ishlangan asarlardir. Olim ilmiy merosida juda katta ilmiy qimmatga ega bo'lgan quyidagi asarlarni ko'rsatish mumkin:

- "Yozuvchi va xalq tili" – Toshkent. "Fan", 1971-y.
- "Alisher Navoiy lirikasi va xalq og'zaki ijodi" – Toshkent. "Fan", 1979-y.
- "Navoiy asarlari qo'lyozmalarining tavsifi" – Toshkent. "Fan", 1983-y.

- "Navoiy "Xamsa"si qo'lyozmalarining tavsifi" – Toshkent. "Fan", 1976-y. (Q.Munirov bilan hamkorlikda)
- "Alisher Navoiy asarlarini ko'chirgan xattotlar" – Toshkent. "Fan", 1991-y.
- "Turkiston xalqlari qo'llagan taqvimlar" – Toshkent. "Fan", 1999-y.
- "Sharq manbashunosligi lug'ati"- Toshkent. "Davrpess NMU", 2013-y.
- turli mavzularga bag'ishlangan 300 ga yaqin ilmiy maqolalar.

Muhammadjon Hakimov tomonidan tayyorlangan va 1976-yilda nashr ettirilgan "Navoiy "Xamsa"si qo'lyozmalari tavsifi" nomli katalogda O'zbekiston respublika qo'lyozma fondlarida saqlanayotgan "Xamsa" asari qo'lyozmalari ilmiy tavsiflanadi. Bu haqda Alimulla Habibullayev quyidagicha yozadi "Alisher Navoiy asarlari qo'lyozmalarining Sharqshunoslik institutida 400 jilddan ortiq, Qo'lyozmalar institutida 250 dan ortiq nusxalari mavjud, bu noyob va nodir manbalarning dastlabkilari XV asrda – Navoiyning tiriklik chog'ida ko'chirilgan bo'lsa, eng so'ngilari XX asr boshlarida kitobat qilingan. Mazkur qo'lyozmalar orasida Navoiyning shoh asari "Xamsa"ning nusxalari alohida o'rin egallaydi. "Xamsa"ning Sharqshunoslik institutida 112 ta, Qo'lyozmalar institutida 60 ta nusxasi bor. Ushbu katalog har ikkala instituti fondida saqlanadigan Navoiy "Xamsa"si qo'lyozmalarining tavsifini o'z ichiga oladi. Sharqshunoslik instituti fondidagi "Xamsa" nusxalari tavsifini filologiya fanlari kandidati M.Hakimov tuzgan"[1: 7].

Katalogning birinchi sahifasidan o'rin olgan nusxa № 5018 tartib raqamli, 325 varoq, 19x27sm o'lchamli, mazkur nusxaga quyidagicha tavsiflar beriladi:

Kotib – mashhur xattot Abdujamil.

Ko'chirilgan yili – 889/1484.

Ko'chirilgan joyi – Hirot.

Har bir dostonning avvaliga badiiy lavha ishlangan.

Nuqsoni – asar avvalida to'qqiz varoq, oxiridan uch varoq noma'lum xattot tomonidan ko'chirib to'ldirilgan. 305-, 306- va 319-varoqlar 1949-yili institutning katta ilmiy xodimi – xattot Abdulqodir Murodov tomonidan ko'chirilib to'ldirilgan[2: 35].

Yuqorida keltirilgan qo'lyozma nusxa tavsifi juda mukammal tarzda tuzilgan bo'lib, katalog adabiyot tarixi bo'yicha ilmiy tadqiqotlar olib borayotgan tadqiqotchilarga va manbashunoslarga, sharq kitobat tarixi mutaxassislariga mo'ljallangani bilan ilmiy qimmatga ega.

“Navoiy asarlari qo'lyozmalarining tavsifi” nomli kitob ham olim ilmiy merosining juda katta qimmatli bo'lagidir. Kitob katalog shaklida yozilgan bo'lib, unda shu davrdagi H.Sulaymonov nomidagi qo'lyozmalar instituti fondidagi Alisher Navoiy qalamiga mansub 24 ta asarning 254 ta qo'lyozma nusxasi tavsifini o'z ichiga oladi. Katalog ko'rinishidagi kitob matnshunoslik va manbashunoslik xarakterida tuzilgan va ayrim noyob nusxalarga monografik tavsif berilgan. Mazkur katalog 200 sahifadan iborat bo'lib unda so'z boshi va qo'lyozmalar tavsifidan so'ng turli ko'rsatkichlar keltiriladi:

asarlari nomi ko'rsatkichi;

kotiblar ismi ko'rsatkichi;

sahhoflar ismi ko'rsatkichi;

qo'lyozmalarining ko'chirilish tarixi ko'rsatkichi;

xattotlik va badiiy kitobat san'ati jihatidan alohida ahamiyatli qo'lyozmalar ko'rsatkichi;

qo'lyozmalar tavsif raqamining inventori raqamiga muvofiqlik ko'rsatkichi;

qo'lyozmalar inventori raqamining tavsif raqamiga muvofiqlik ko'rsatkichi.

Ushbu katalog tuzilishida olim tomonidan bunga qadar tuzilgan Navoiy asarlari kataloglarining ma'lum prinsiplariga suyanilgan va shu bilan bir qatorda fondagi har bir qo'lyozmaning o'z xususiyatidan kelib chiqib uni tavsiflashga ijodiy yondashiladi. Qo'lyozmalarni tavsif etishda, olim eng avvalo, ularning Navoiy merosini har taraflama o'rganish uchun asos bo'la oladigan ilmiy qiymatlarini yoritib berishga alohida ahamiyat berilgan. Har bir qo'lyozmaning ko'chirilish tarixi, joyi, kotibi va boshqa qator paleografik belgilari tavsifda keltiriladi.

“Alisher Navoiy asarlarini ko'chirgan xattotlar” risolasi ham ustoz olim tomonidan tuzilgan juda katta ilmiy qimmatga ega risoladir.

Alisher Navoiy hayotining asosiy qismi Hirotida o'tganligi bois uning asarlarini kitobat qilish ham dastlab Hirot xattotlik maktabida boshlanadi. Ustoz olim ushbu maktabga mansub bo'lgan XV asr ikkinchi yarmi va XVI asr boshlarida yashab o'tgan oltita zabardast xattotlarning nomini alohida takidlab o'tadi. Bular Abdujamil Kotib, Ali ibn Nur, Sulton Muhammad Nur, Sulton Muhammad Xandon va Darvish Muhammad Toqiylar bo'lib olim ular haqidagi ma'lumotlarni dastlab ko'chirilgan qo'lyozmalar orqali aniqlagan. Risolada xattotlar xranologik tartibda joylashtiriladi va xattot yoki kotib hayotiga doir ma'lumotlar mavjud bo'lsa keltiriladi. Agarda unday ma'lumotlar saqlanib qolmagan bo'lsa kotib tomonidan ko'chirilgan asar nomigina qayd etib o'tiladi. Ustoz olim eng avval davriylik asosida xattotlik maktablari va ularning rivoji haqida so'z yuritadi. Bir-necha yirik xattotlik maktablari va ularda ko'chirilgan qo'lyozmalar asosida ushbu maktablarning ananaviy xat usullari va husnixat qoidalari haqida batafsil ma'lumotlarni keltirib o'tadilar. Kotiblar hayotini yoritish chog'ida esa olim tomonidan Alisher Navoiy qalamiga mansub qo'lyozma va toshbosma nusxalar

chuqur o'rganilib manbalarning yaratilishidan tortib qog'oz turi, siyohi, ishlatilgan barcha ashyolar va manbaning bugungi kundagi saqlanish o'rni, holati haqida asoslangan ma'lumotlar qayd etib borilgan. Risola ikki qismga ajratilgan bo'lib, birinchi qismda qo'lyozma manbalarning kotiblari, ikkinchi qismda esa, Navoiy asarlarining toshbosma nusxalariga asos bo'lgan manbalarni ko'chirgan kotiblar keltiriladi. Tahlilga tortilayotgan risolaning dastlabki qismida 197 ta kotib va xattotlarning, ikkinchi qismida esa 23 ta kotibning nomi zikr etilgan. Kotiblar ro'yxati xattotlikda o'zining maktabini yaratgan san'atkor, Hirot xattotlik maktabining rahbari deya tarifi bilan Sultonali Mashhadiy nomi bilan boshlanadi. Olim bu boradagi izlanishlarini bir qancha maqolalarida ham yoritib beradi.

Olim o'zining ilmiy faoliyati davomida Turkiston xalqlari tomonidan qo'llanilgan taqvimlarga ham alohida to'xtalib o'tadi va 1999-yilda “Turkiston xalqlari qo'llagan taqvimlar” nomli kichik risola yozadi.

Muhammadjon Hakimov uzoq yillar mobaynida manbashunoslik va matnshunoslik bilan shug'ullanar ekan, ayni shu sohalariga aloqador atamalarni ham to'plab kelgan edi. Mazkur atamalarni saralab ularga qisqacha maqolalar ham yozib boradi. Ushbu maqolalarni o'zi faoliyat olib borayotgan Qo'lyozmalar instituti nashri bo'lgan “Adabiy meros” to'plaminingning 1982-1984-yillar oralig'ida 23-30-sonlarida muntazam nashr ettirib borgan. Keyinchalik ustozda ushbu ish ko'lamini kengaytirish ya'ni faqat sharq qo'lyozmalarining emas balki umuman sharq manbashunoslik lug'atini tuzish fikri tug'iladi. Ustozning zahmatkashligi va tinimsiz mehnati tufayli ko'plab maqolalar yoziladi. Ammo ustoz vafoti sabab e'tiborga molik lug'at maqolalari yaxlit bir kitob holiga keltirilmasdan qoladi. Ustoz vafotidan so'ng ushbu savobli ish ustozning yaqinlari va shogirdlari yordami bilan o'z nihoyasiga yetkazildi. Bugungi kun manbashunosligining katta yutuqlaridan biri bo'lgan “Sharq manbashunosligi lug'ati” kitobi 2135 ta maqoladan iborat va 21,7 bosma taboq hajmida nashr ettirildi.

Lug'at bugungi kunda manbashunoslik fanida keng foydalanilayotgan qo'llanmalardan birdir. Yuqoridagi ma'lumotlardan ko'rinib turibdiki, ushbu lug'at lug'atchiligimizda va manbashunoslik ilmidagi salmoqli o'ringa ega qimmatli asardir.

Ushbu kitoblar bilan birgalikda yuqorida sanab o'tilgan mavzularda ikki yuz ellikdan ortiq maqolalar nashrdan chiqqan. Muhammadjon Hakimov har bir maqolaga ham bir olam ilmiy ma'lumotlarni jo qila olgan olimdir. Hozirgi kunda ustoz olimning arxiv katalogi yaratilgan bo'lib, katalog Alisher Navoiy nomidagi adabiyot muzeyi ilmiy xodimi Gulchehra Abdullayeva tomonidan tuzildi. Katalog tarkibiga ustozning ilm ahliga taqdim etishga ulgurmagani bir qancha izlanishlari, ilmiy maqolalari ham mavjud.

Muhammadjon Hakimov Alisher Navoiy asarlari qo'lyozma nusxalarini o'rganishga va tasniflashga juda qiziqadi va bu borada izlanishlar olib boradi. Shunday izlanishlar maxsuli bo'lgan bir qancha ishlar Alisher Navoiy nomidagi adabiyot muzeyi arxivida saqlanmoqda. Jumladan, 307-raqam bilan belgilangan Xamid Sulaymonov bilan birgalikda, hammualliflikda yozilgan, to'qqiz betli “Sovet Ittifoqida Navoiy qo'lyozmalari” deb nomlangan maqoladir. Maqolada olim eng avvalo, buyuk mutafakkirning o'lmas asarlari o'zi hayotlik chog'idayoq adabiyot ahlini qiziqitgani, uning muxlislari ko'p bo'lganligini takidlab o'tadi va shoirning bir baytini keltiradi:

Qayu elga bir farmon yubordim,

Aning zabtig'a bir devon yubordim [3: 78].

Navoiy asarlari o'zining zamonasida ham juda mashhur bo'lganligi bois zamonasining eng mashhur xattotlari

tomonidan ko'chirilganligini, hatto ayrim asarlari Navoiyning o'zi bilan birgalikda kitobat qilingan ekanligini takidlab o'tadi. "Navoiyning asarlariga zamonasining eng mashhur rassomlari minatyuralar ishlashgan, zabardas, zarqalam xattotlar Navoiy asarlarini ko'chirishni faxr deya hisoblashgan. Shu boisdan ham shoir asarlarining avtogrif nusxalarini saqlashga ehtiyoj bo'lmagan" [4: 3] – deya o'z mulohazalarini yozadi. Darhaqiqat, XV asr tarixini o'z asarida yoritgan tarixnavis Xondamir Navoiy asarlarini shu davrning o'zidayoq Hindistonu Eronga qadar mashhur bo'lib keng tarqalganligini o'zining asarida ham takidlab o'tadi. Lekin keyingi davr izlanishlaridan bizga ma'lumki, 80-yillar oxirida adabiyotshunos olim, navoiyshunos Suyuma G'aniyeva Alisher Navoiyning o'zi tuzgan ikkinchi devoni "Navodir un-nihoya" devonining Navoiy muhri bosilgan notugal surat – nusxasini Eron Islom Respublikasidan olib keladi va "Navoiy dastxati" nomi bilan 1991-yilda e'lon qiladi. Bundan kelib chiqadiki, Muhammadjon Hakimov ushbu maqola ustida ishlayotgan vaqtida Navoiyning dastxati haqida hech qanday ma'lumot mavjud bo'lmagan.

Ustoz olimning takidlashiga qaraganda sobiq Sovet Ittifoqiga qarashli hududlarda Navoiy asarlarining 1200 dan ortiq qo'lyozma nusxalari saqlanmoqda va ularning eng ko'pini Abu Rayhon Beruniy nomidagi sharqshunoslik instituti qo'lyozmalar fondidadir. Shoirning muxlislari tomonidan 1465-yil Hirotda tuzulgan "Ilk devon"ning yagona qo'lyozma nusxasi ustoz olimning ushbu maqolasida yozilishiga qaraganda 1466-yildayoq, zamonasining zarqalam xattoti, go'zal husnixat sohibi bo'lmish Sulton Ali Mashhadiy tomonidan ko'chirilgan. Ushbu qo'lyozma nusxa o'sha davrda Navoiyning shaxsiy kutubxonasida bo'lgan va keyinchalik Sovet Ittifoqiga qarashli Leningraddagi Saltikov-Shchedrin nomidagi Davlat kutubxonasiga keltiriladi. Nusxa hozirda shu kutubxonada № 564 raqam ostida saqlanmoqda.

"Badoye ul-bidoya" devoni Alisher Navoiyning "Xazoyin yl-maoniy" devonini tuzgunga qadar shaxsan o'zi tomonidan tuzilgan va maxsus debocha ham bag'ishlangan birinchi devonidir. Bu devon Husayn Boyqaroning topshirig'i bilan 1469-yildan keyin tuzilgan. Ushbu devonning hozirgacha fanda aniqlangan nusxalari to'rtta bo'lib ularning hammasi Hirotda ko'chirilgan. "Birinchi – Parij Milliy kutubxonasidagi 746 raqam bilan saqlanuvchi 1480-1481-yillar, ikkinchi – London Britaniya muzeyidagi 401 raqami bilan saqlanuvchi nusxa 1482-1483-yillar, uchinchi – Bokudagi Respublika Qo'lyozmalar fondida 3010 raqami bilan saqlanuvchi nusxa 1484-yilda ko'chirilgan." [5: 40] To'rtinchi nusxa ya'ni Toshkent nusxa deb yuritiluvchi va shu to'rt qo'lyozma orasidan eng mukammali, mo'tabar nusxa hisoblanmish qo'lyozma 1486-yilda Ali Binni Nur tomonidan ko'chirilgan.

Muhammadjon Hakimovning yuqorida keltirilgan maqolasida "Xazoyin ul-maoniy"ning fondlarda 3132 ta nusxasi borligi va kutubxonalarda 27 ta qo'lyozma nusxasi saqlanayotganligi takidlanadi. Ular orasidan Qo'qondan Xankov tomonidan olib ketilgan nusxaga to'xtalib o'tiladi va

uning ko'chirilish tarixini 1500-yil deb ko'rsatadi. Olimning "Navoiy asarlari qo'lyozmalarining tavsifi" nomli 1983-yilda nashr etilgan ishi ham taxsinga loyiqdir.

Buyuk shoir qalamiga mansub besh dostonidan iborat "Xamsa" asari qo'lyozma nusxalariga kelsak, olimning mazkur maqolasida Navoiy hyotlik chog'ida ko'chirilgan 3 ta nisbatan mukammal nusxalari haqida so'z boradi. Ulardan birinchisi – Abdujamil kotib tomonidan 1484-yil ya'ni shoirning o'zi bilan birgalikda ko'chirilgan nusxa. Ikkinchi nusxa 1492-93-yillarda Sulton Ali Mashhadiy tomonidan ko'chirilgan nusxa bo'lsa, uchinchi nusxa 1499-yilda Navoiy asarlaridan tuzilgan kulliyotga kiritilgan nusxadir. Ustoz olim har uchala nusxa haqida batafsil ma'lumot beradi. Ustozning takidlashicha, birinchi nusxa Sharqshunoslik instituti fondida saqlanmoqda. Ammo bu nusxa haqida "Navoiy asarlari qo'lyozmalarining tavsifi"da hech qanday ma'lumot uchramaydi. "Xamsa"ning besh dostonini mukammal birlashtirgan nusxalar soni 27 tani tashkil qiladi. Shulardan ikkitasi XVI asr, bittasi XVII asr, ikkitasi XVIII asrda, yigirma ikkitasi XIX asrda ko'chirilgan". [6: 8] Ta'kidlash joizki, Katalog ma'lumotlari 1980-yilga qadar bo'lgan ma'lumotlardan tuzilgan.

Bizga ma'lumki, Navoiy forsiy she'rlariga Foniya taxallusini qo'llagan va forsiy tilda bitilgan she'rlarini ham yig'ib, "Devoni Foniya" nomi bilan to'plam tuzadi. Ustoz olimning ushbu maqolasida bu devonning 5 ta qo'lyozma nusxasi borligi, ularning ikkitasi Parijda, ikkitasi Turkiyada va bittasi Tehronda saqlanayotganligi va Sobiq Sovet Ittifoqi kutubxonalarda bu devonning qo'lyozma nusxalari mavjud emasligi aytib o'tiladi. "Devoni Foniya"ning nusxalari haqidagi ma'lumotlar adabiyotshunos D.Yusupovanning "O'zbek mumtoz va milliy uyg'onish adabiyoti" (Alisher Navoiy davri) o'quv qo'llanmasida ham keltirib o'tilgan.

Muhammadjon Hakimovning mazkur maqolasida "Xamsa" dostonlar turkumining qo'lyozmalari 50 dan ortiqdigi, "Mahbub ul-qulub" ning 54 ta nusxasi va "Lison ut-tayr" dostonining 30 ta qo'lyozma nusxasi mavjudligi takidlab o'tiladi.

Xulosa qiladigan bo'lsak, olim ilmiy merosining ko'lami juda keng qamrovlidir. Olim ilmiy merosining katta qismini Alisher Navoiy asarlari qo'lyozma nusxalari tadqiqiga bag'ishlangan asarlar tashkil qiladi.

Umuman olganda, Muhammadjon Hakimovning ilmiy merosini manbashunoslik, matnshunoslik, adabiyot nazariyasi, folklorshunoslik, tarixnavislik, arxivshunoslik va lug'atshunoslik kabi yo'nalishlarga ajratib o'rganish mumkin. Olimning ilmiy merosi 5 ta ilmiy kitob va risola, 2 ta Navoiy asarlariga bag'ishlangan qo'lyozma va toshbosma katalog va 300 ga yaqin maqolalardan iborat. Olim tomonidan qo'lyozma asarlar tavsifida eng mayda detallarga ham e'tibor qaratiladi va bu orqali ilm ahliga bir qancha qulaylik yaratiladi. Olim ilmiy merosida asosiy o'rinni kataloglar tashkil qiladi va ular juda mukammal tarzda tuzilgan. Muhammadjon Hakimov ilmiy merosini o'rganish chog'ida hajman kichik bo'lgan maqola va taqrizlarda ham juda katta ilmiy ma'lumotlar yoritilganini ta'kidlash kerak.

ADABIYOTLAR

1. "Navoiy asarlari qo'lyozmalarining tavsifi" – Toshkent. "Fan", 1983-y.
2. Yusupova D. "O'zbek mumtoz va milliy uyg'onish adabiyoti (Alisher Navoiy davri)" – Toshkent. Tamaddun-2016
3. "Navoiy "Xamsa"si qo'lyozmalarining tavsifi" – Toshkent. "Fan", 1976-y. (Q.Munirov bilan hamkorlikda)
4. "Alisher Navoiy asarlarini ko'chirgan xattotlar" – Toshkent. "Fan", 1991-y.
5. M.Hakimov "Sharq manbashunosligi lug'ati" – Toshkent. "Davrpess NMU", 2013-y.
6. P.Shamsiyev "O'zbek matnshunosligiga oid tadqiqotlar" – Toshkent. "Fan", 1986-y.
7. A.Habibullayev "Adabiy manbashunoslik va matnshunoslik" – Toshkent. Toshkent Davlat Sharqshunoslik instituti, 2000-y.
8. Sh.Sirojiddinov, S.Umarova "O'zbek matnshunosligi qirralari" – Toshkent Akademnashr, 2015-y.
9. Sh.Sirojiddinov "Alisher Navoiy manbalarining qiyosiy-tipologik, tekstologik tahlili" – Toshkent Akademnashr, 2011-y.

10. Xasaniy M., Habibullayev A. "Adabiy manbashunoslik va matnshunoslikning nazariy masalalari" – Toshkent. Toshkent Davlat Sharqshunoslik instituti, 2012-y.
11. Navoiy A. Mukammal asarlar toplami. 20 jildlik, 8-jild. – Toshkent: Fan, 1991. -544b.
12. Navoiy A. Mukammal asarlar toplami. 20 jildlik, 13-jild. – Toshkent: Fan, 1997. -284b
13. Abdullayev B. Navoiy Samarqandda. -Toshkent: Badiiy adabiyot nashriyoti, 1968. -136b.
14. Abdugafurov A. Buyuk beshlik saboqlari. -Toshkent: Gafur Gulom nomidagi Adabiyot va sanatkashriyoti, 1995. -184b
15. Valixojayev B, Vohidov R. Navoiy ijodi-ilhom manbai. -Toshkent: Fan, 1981. -74b